

Druzsín Ferenc

„A vasúti az teheti, mer az állam fizeti...”

Bevezető sorok a színműíró Barta Lajosról. Barta színműíró-pályája mindössze tíz év: a XX. század második évtizede. Tizenkilenc után, az emigráció évtizedeiben egyetlen darabot írt: Piscator színházának, a Proletarisches Theaternek a megnyitására, *Russlands Tag* címmel.

Színműveinek számbavétele egy lexikon szűkszavúságával:

1911: *Parasztok*. Dráma négy felvonásban (Magyar Színház); 1912: *Tavaszi mámor*. Tragédia egy felvonásban (Új Színpad); 1916: *Szerelem*. Színmű négy felvonásban (Vígsház); *Zsuzsi*. Vígjáték három felvonásban (Nemzeti Színház); 1919: *Örvény*. Színmű négy felvonásban (Nemzeti Színház); *A sötét ház*. Társadalmi rajz egy felvonásban (Vígsház).

Darabjai (*A sötét ház* kivételével) az első világháború előtti évekhez-hónapokhoz nyúlnak vissza, mintha a háború kellős közepén azokat az utolsó békebeli mozaikokat illesztgetné össze, amelyek megelőzték a pillanatot, amikor „Véres, szörnyű lakodalomba / Részegen indult a Gondolat, / Az Ember büszke legénye (...)” (Ady: *Emlékezés egy nyár-éjszakára*).

„Mondanivalója csak ennyi: ilyen az élet” – írta róla Kosztolányi Dezső (Pesti Napló, 1919. január 25.).

Milyen?

A *Tavaszi mámor* Dráva-széli kocsmájában („Történik egy baranyai faluban 1910 előtt”) azt látta, hogy a végletekig eltávolodott egymástól a

tehetős gazdák és a szegények világa; már a kocsmá és a bor sem tud párbeszédet teremteni közöttük. S talán éppen ezért hangzik el szolgálójából a veszedelmes szó: „cucilisták”.

A *Szerelem* („Történik egy vidéki városkában 1913–14-ben”, „vadászat a szerelemre, a boldogságra” (Kosztolányi, Világ, 1916. április 9.). Egy városka szélén, a penziós negyedben (a „Macskazugban”) „vadászik” három nővér (a magyar ’három nővér’?) a boldogságra, melynek esélye ott és akkor éppúgy semmivé foszlik, ahogy a Csehov-darab nővéreie. És ugyanúgy a maga módján boldogtalan mindegyik, ahogy Olga, Mása és Irina.

A *Zsuzsi* („Történik 1913 nyarán, a Dunántúlon”) az utolsó békeév különös valóságából „mert egy kanállal”: a vasút kitágította vidéki élet „idilljéből”, amelyet zsandárok tartanak bekerítve.

Az *Örvény* („Történik egy vidéki városban az első világháború előtt”) „(...) Két ember drámája, kik a vágy örvénye fölött táncolnak, végzetesen, valahol messze az átkozott-áldott magyar vidéken” (Kosztolányi, Pesti Napló, 1919. január 25.). A járásbíróék kaszinójelmezes életét bekerítette az örvény, a fiatal fakereskedő, aki jelentéktelen kis életéből törekedett ugyanabba a jelmezes világba, „tilos fűre” lépett, utat tévesztett. Őt a saját örvénye szippantotta be.

A *sötét ház* („Történik 1918 elején Budapesten”) a háború utolsó éve egy

budapesti barakkházban. Ide kényyszerültek a hátszág nyomorultjai: egy hadiözvegy, egy szabadságos és egy szökött katona, egy „hibbant” tudós és más kitaszítottak a téboly határán. A végén a tömeggé összeállt lázadó megnyomorítottak felgyújtják a barakkot, és közben egy proletárlány azt éneklí, hogy „nem lesz a tőke úr mirajtunk...”

Hazatérte (1946) után Barta Lajos színműíró-pályája nem folytatódott.

Lehet, hogy ez törvényszerű; megírta, amit csak ő látott a tízes évek vidéki Magyarorszáგában.

Talán mindent megírt róla, amit akart.

**„A vasúti az teheti,
mer az állam fizeti...”**

Zsuzsi. Vígjáték három felvonásban
Nemzeti Színház 1916. okt. 27.

Kosztolányi Dezső „szépirodalmi kritikát” írt a bemutatóról.¹ Annál is többet: kihozta a színházból a vígjáték hangulatát, nyelvét, még illatát is!

„Íme a szénaparfüm. Egy költő – az illatszerek és a hangulatok mestere – főzte drága esszenciákból. (...) Sok kocsiderék széna, természet, élet van benne, nagyon sok gyermekkori emlék, érzés, megfigyelés, élmény áll a vígjáték mögött (...). Szénaparfümmöt érzel. Színházi zsölyén ülsz, de ha lehunyod a szemed, és hallgatod e drága, ezerszer drága magyar beszédet, a nép nyelvét, azt hiszed, hogy künn jársz a magyar természetben, térdig gázolsz a tavaszban, az erdőben, a fiatalságban, valahol messze-messze, a baranyai határ mentén, és egy élettől villamos májusi mező zsong körül.”

¹ Világ, 1916. okt. 22. In: K. D., *Színházi esték*, I., 801–804.

Kosztolányi ebben a paraszti hangulatú-illatú-nyelvű valóságban megérezte, hogy e vígjáték hősei különböznek akár a népszínművek, akár a „verizmus” idején divatos parasztkortól. „Barta Lajos hősei mások: (...) nem idealisták, és nem realisták, kicsit jók is, kicsit rosszak is, romlatlanok is meg romlottak is, mindenképpel pedig tetőtől talpig emberek. (...) Emberei (...) a legújabb kor magyar parasztjai.”

Valóban: Zsuzsi ideálja nem valami ötvenholdas parasztlegény, hanem az „állami embör”, „ki az államtól biztos fizetést, takaros nyugdíjat kap”. Szekeres Jóska ilyen: faluról került a vasúthoz, és már „a 1218-as meg a 2620-as vonatról” beszél. Balog Feri ugyan nem „állami”, de falusi munkás, „kűfejtő”, aki lázad az ellen, „ahogyan a csendörök bánnak a magyar hazában a munkás emberrel”. Kosztolányi képzelete még tovább gazdagítja a falusiak életét: „Ezek az emberek már hébe-hóba elvetődnek egy-egy kisvárosi moziba, talán már telefonoztak is.”

Az előadásról azt írta, hogy siker volt. „A Nemzeti Színház mai estéje hangos a tapsoktól. Rózsahegyi Kálmán játssza a kűfejtőt, egyszerűen és jól. (...) D. Ligeti Juliska, a parasztmenyecské, forró és teli, mint a nyár. Külön helyen kell megemlékeznünk Somlay Artúrról, ki – az öreg parasztkujon szerepében – nem mindennapi alakítást produkál. Pataki József, mint vasúti bakter, kitűnő. Szinte MÁV-nyelvjárás beszél.” Összegezeként pedig: „Az író emberalkotó költészete ma újra teljes sikert aratott. Annyi stilizált színmű után végre lélegző valóság vonult be a színházba, egy darab, mely csupa élet, és csupa művészet, fenttartója a színpad s az irodalom

testvériségének és a magyar folytonosságnak.”

Tehát: *Zsuzsi*. Vígjáték három felvonásban.

Milyen vígjáték a *Zsuzsi*?

Az „újmódi” falusi hősnék vajon újmódi-e a nevetése is?

A darab hőseit illetően inkább az a helyes megnevezés, hogy „vidéki emberek”. Ahogy Tömörkény játékaiknak, Barta darabjának sem „igazi” parasztok a hősei. *Zsuzsi* szőlőmunkás, a szőlőben lakik, a viccellérházban, férje halála óta egymagában. Balog háza falun van, de hangoztatja, hogy „kőfejtő munkás”. A vasútiak falusi származékok, ám „államinak” tartják magukat. Szekeres Jóska azzal nyomatékosítja *Zsuzsiéknál* a leánykérést, hogy megszabadult a falusi gondoktól: „Az én vetésemet jég el nem veri, szőlőmet filoxéra ki nem eszi, az én házam le nem ég! (...) Valami viccellérhő, paraszthó akar megint férhő menni? Hogy a jégtül, tűztül, fagytul, szárazságtul, árvíztül röttögjön? A vasúti ezeket nem ismeri, mert az állam fizeti...”

Ami mármost a darab komikumát illeti; első olvasásra megállapítható, hogy meghatározó a három felvonást átérő **nyelvi komikum**. Többnyire *helyzetek* hibái válnak „komikus hibákká”; futó jelenségek-események (olykor közhelyszerű) felszíni képződményei (*Zsuzsi* és Balog flörtje találkozásuk első perceiben), sablonra járó helyzetek komikumának ismétlődése (a viccellérház esti történései)... A komikum maradandó értékei éppen a helyzetek és a nyelvi komikum szövetségéből származnak, amikor a „helyzetben” egyén vagy egyének tipikus (többnyire újmódi) hibáit erősíti fel a „komikus hiba” (esztétikai) szintjére a rugalmatlan nyelvhasználat. Itt-ott megvillan a

humor is: a szénaillattal jön, *Zsuzsi* szavaival „a baranyai határ mentéről”, az asszony lelkében terem, mosolyt fakaszt, ám a „szívre is hat”.

Az első felvonás.

„Kis vidéki pályaudvar, tavasz, virágzó fák, sötétedik. (...) Elöl két pár vasúti sín, két lámpadúc, rajtuk üvegkalitkában petróleumlámpa. Balról raktárepület, jobbról a pályaoőr lakása, virág az ablakban”² – a XX. század elején, az isten háta mögött, egy szárnyvonalon. Íme a „vétkesek” egyike, amely megváltoztatta a világot: a vasút!

Zsuzsi egy padon (az egyetlen padon) várakozik.

Egyedül, ahogy él a világban, ahogy az életét éli faluja fölött a szőlőben egy viccellérházban. Egy éve özvegy. Éjjelenként be-bezörögnek ajtaján „alkalmi” látogatók, de szó még nem érte *Zsuzsi* házát.

Várakozik. Itt és most vonatra, de talán másra is. És mintha vonzaná az életet, hamarosan mozgásba jön körülötte: János bakter, Balog Ferenc „kőfejtő”, még csendőrök is, akik a sikódi mészáros rablótámadóját keresik...

János lámpagyújtáshoz készül. Dalolva lép a színpadra, mintha népszínművet vagy daljátékot kezdene. A dal nemigen passzol egyikhez sem:

Volt minékünk egy nagy kutyánk, a Bodri,

Rákijáték nagy mérgemben: kuss, coki!

De a Bodri belenéz a szemembe, Több coki már nem is gyütt a nyelvemre.

„Rossz” ez a dal: sem falun, sem városon-városszálen nem dalolnák;

² A darabból a következő kiadás szerint idézetek: Barta Lajos: *Szerelem és más színművek*, Budapest, 1964, Szépirodalmi Kiadó

nem segít rajta sem a „rákijáték”, sem a „coki”.

János Zsuzsi falubelije volt, onnan az ismeretség. Beszélgetni kezdtek, és a fiatalasszonyból előtört a „korunk hőse” csodálata: „Nagy szerencséd van neked János ezzel a hivatallal, állami embör löttél.”

Azonban „közeledő ének hallatszik, szép, meleg, magasan szárnyaló férfihang”. Balog jön. Ha a dal is minősít, íme Balog dala:

Elibe, elibe, sárga ló elibe!

Be találna törni rózsám kis kertjébe (...).

A színpadon pedig meglódul a játék; szinte egymást hajszolják a mulatságos jelenetek. A komikum forrása elsősorban a „vasúti nyelv”, unaloműzésre pedig a két várakozó „flörtje”.

A vasúti nyelvet a bakter hozza a színpadra. Voltaképpen Zsuzsi előtt akar fontoskodni, aki nagy dolognak és nagy szerencsének tartja, hogy János „állami embör lött”. János ennek tudatában válaszol:

„Ami igaz, az igaz! Csak nagy a felelősség! (...) Mert látod, most van pont, de pont fél nyolc, az európai zónaidő szerint. Most kellene nékem elkezdni a lámpagyújtogatást, mert ez a hivatalos rend. De a főnök azt mondja, úgy kell érteni a hivatalos rendtartást, hogy félnyolckó má kell, hogy égjen a lámpa. Így van ez, Zsuzsi! Szép pálya ez, csak nagyon sok baj van a rendtartással.”

Ami János monológjában megfogalmazódik, az nem más, mint a hivatalhoz telepített csehovi „tokok” alapformája, amit a rugalmatlan gondolkodás, a bizonytalanul viselt hivatal teremtett meg a hivatalviselők védelmében. A bakter valójában Csehov Belikovjának élet- és viselkedésfilozófiáját vallja: a görög nyelv tanárának „azok az újságcikkek beszéltek vilá-

gosan, amelyekben valami tilalomról volt szó. Ha a körlevél megtiltotta a diákoknak, hogy este kilenc óra után az utcára lépjenek, vagy esetleg valamelyik újság a nemi szerelmet minősítette tilosnak, az neki határozott, világos beszéd volt: meg van tiltva – és kész!”⁵ Minden másban veszélyt látott: „Mindaz nagyon szép, csak aztán baj ne legyen belőle.”

Ezen a jelentéktelen kis határszéli állomáson pontosan az okoz gondot, hogy a hivatali rendtartás nem „világos beszéd”: elrendel, és nem tilt! Ezt pedig másképpen érti a főnök, másképpen János. A főnök akkor érzi maga körül a biztonság „tokját”, ha „félnyolckó” már ég a lámpa, János pedig, ha „félnyolckó” kezdi a munkát. S ha ebből a kettős, kétféle értelmezésből baj származnék (dehogy származik!) – a főnök is, a bakter is a saját „tok” mögül védekezhet.

Ám a vasúti komikumnak ez csak az egyik része. A másik az, hogy a csöppnyi állomáson, ahol az égvilágon semmi sem történik, ezt a semmit „az európai zónaidő szerint” mérik! Amikor Jánost megrója főnöke a késedelem miatt, így érvel: „Az én órámon (kiveszi az óriás vasutasórát) három perc múlva fél nyolc! Ez pedig a hivatalos zónaidőt mutatja. Mire a nagymutató a hatosra ér, én már nekikezdtém a lámpagyújtásnak.”

Zsuzsi és Balog „flörtje”. A vasútállomás különös hely, kiváltképp az volt a vasút „mítoszi idejében”. Az állomás körüli darabka föld a világból kiszakított terep, amelynek mintha az égvilágon semmi köze nem volna a „civil”, a „polgári” világhoz. Az olykor órákig várakozók a „senki földje”

⁵ A. P. Csehov, *A tokbabújt ember*, Lányi Sarolta fordítása

szabadságában, törvényen kívül érzik magukat, ahol kényszerűségből ráérnek, mint sehol és semmikor. Zsuzsi és Balog ilyen (átmenetileg) ráérő utasok... A szemrevaló özvegyasszony és a jó kiállítású „vénlegény” alkalmi ismeretségéből beszélgetés indul, melynek nincs egyéb célja, mint unaloműzés, időtöltés.

Úgy kezdődött, mint a hasonló helyzetekben szokásos sablonok „felmondása”:

Balog: Ifiasszony is a vonatot várja?

Zsuzsi: Azt.

Balog: Szerencsém van.

Zsuzsi: Mi a maga szerencséje?

Balog: Nem magamban várok.

Kevés itt a nevetnivaló. Ha mégis nevet a publikum, azon nevet, hogy szóra „bejött”, amit várt. A folytatás ennél is laposabb: a személyekről leválnak a szavak (a mondatok), eltűnnek a gondolatok, és csak az a kérdés, ki bírja tovább ezt a képtelenségig kiüresített „szópárbajt”.

Balog: Ha meg nem sértem, lefelé vagy fölfelé utazik a vonattal?

Zsuzsi: Nekeresd felé!

Balog: Az nagyon szép hely lehet.

Zsuzsi: Szébb magánál.

Balog: Aztán hogy hijják az ifiasszonyt ott Nekeresden? (Finoman, szépen a dereka felé nyúl.)

Zsuzsi: Úgy hívnak, hogy (elhajítja Balog kezét) ne nyúlj hozzám, mert rádvágok!

Balog: Az nagyon szép név, csak nagyon hosszú.

Zsuzsi: Akinek hosszú, ne használja.

Aztán mégis nevet az olvasó. De nem azon, amit mondanak; azon, ahogy a társalgók lubickolnak vonatra, bálba, búcsúra és egyéb alkalmi ismerkedésre előre gyártott és „bejáratott” szövegeik, kész nyelvi sablonjaik

csupa-közhely-szellemességében. További komikumforrás, hogy mindez átcsap olyan versengésbe, amely lényegét tekintve abszurd, mert „tézisei” az értelem igénylése nélkül, üresen konganak.

Ahogy kifogy a „készlet”, kiderül, tudnak ezek az emberek értelmesen is beszélgetni. Zsuzsi elmondja, hogy a jegyzőnél járt, bábaságot szeretne tanulni, Balog pedig, hogy „kűfejtő munkás”, de keres úgy, „mint némellik állami”. Okos szót követett okos szó. Most már mindkét embert érdekelte a másik: tudni akart a másiktól, és igyekezett magáról is érdemleges valamit mondani. A tavaszi este is segítette a már-már idilli hangulatot, ám ekkor rájuk rontottak a csendőrök, akik a sikódi mészáros támadóját keresték. „Mevagy, gazember!” kiáltással körülfojták Balogot, az egyetlen ott tartózkodó férfiembert. Ő a „kűfejtő munkás” önérzetével és az erős férfi bátorságával nézett szembe a brutálitással: „Én becsületös embőr vagyok. A csendőr urak megfoghatnak engem, de majd el is eresztenek. Akkor aztán az én szégyenemnek is meglesz a maga bírósága.”

Balog bátorsága egy pillanatra megzavarta ugyan a csendőri intézkedést, de bizonyára magukhoz tértek volna, ha Zsuzsi (a Férfit védő Asszony!) nem áll mellé határozottan: „Énhozzám indút.”

E váratlan (?) gesztus szépségétől egy csapásra szép lett a felvonásvég. Balog megvette a jegyeket, és kiderült, magának is Zsuzsi falujáig váltott. Zsuzsi erre csak „kicsit nevetett, mint-ha csiklandoznák”, s ez már egy szép játék kezdetéhez adta meg a hangot.

Boldogok: érzelmeik belesimulnak a pompázó tavaszi estébe. Az emberi jószág és a természeti szép találkozási pontján poétikussá válik a két ember

beszéde. Az érzelmek egyezségében felvillan az idill, a paradicsomi „munkamegosztás” harmóniája, amit csak a virágok nyelvén tudnak egymással közölni; Zsuzsi (az örök Nő) a fákbán gyönyörködik, Balog jó termést ígér.

Zsuzsi (valami boldogságfélével): Szépen virágoznak a fák.

Balog: Sok gyümölcs lesz az idén.

Hogy a vasút esemény a Dráva mentén is, s hogy jelen van Barta Lajos hőseinek életében, az *Este az állomáson* című novella is tanúsítja. Az április végi történet színhelye, „az új helyi érdekű vasút cseppnyi állomása” akár a Zsuzsi első felvonása „vázlatának” is tekinthető. A padon egy menyecske várakozik. „Ott ül már jó ideje, csöndben, jókor jött nehogy a vonatját elkésse. (...) Ez az esti idő az, amikor majdnem egyszerre, mégis egymásután fut be a kis pályaudvarra két vonat, az egyik továbbmegy északnak, a másik délnek. Az észak felé menővel készül elutazni.”⁴

A kőbánya felől egy daloló férfi közeledett: „Szép egyenes, kellemes arcú ember (...)”, szép volt a nótája is: Elébe, elébe, sárga ló elébe! (...)

Ő is korán jött, beszélgetni kezdtek. Ám az egymásnak első pillanattól kezdve szimpatikus emberek nem szellemeskedő társalgásba kezdtek, mint színpadi utódaik. Megérezték: egyelőre meg sem nevezhető okkalcállal, de többet szeretnének tudni egymásról, és nem lenne jó, ha valami okból megszakadna a beszélgetés. Szinte vigyázzák minden szavukat, nehogy elrontsák.

Ők nem is vétettek: a novella poétikája, a csattanó akasztotta meg dolgukat. Átmenetileg legalábbis.

„Már levegőt, földet dörget a vonat, sistereg, fúj, fékez, megáll.

A kalauzok az állomás nevét kiáltják, de nagyobb súllyal mondják: »Egy perc!«

A férfi föllép, hogy fölsegítse az asszonyt. Az asszony nem mozdul.

– Maga úgy látom, kibabrált velem?

Balog nagyon meg van bántva.

– Dehogysis, miért tenném? Csak én a másik vonattal megyek a másik irányban.

Már megy a Balog vonatja. Leugorjon, ne ugorjon? Nem ugrik, csak odakiált az asszonynak:

– Megtudom én a jegyzőnél a nevet, címét, ott leszek én magánál hamarosan.

– Viszontlátásra! – hívja meg az asszony és integet feléje a karjával.”

A csattanó csattan, poénja 'tisztá komikum', amely felszabadít: nem „babrált itt ki” senki senkivel; tulajdonképpen a vasút játékos „csattanója” ez. A vonat játszik a körülötte még csetlő-botló utasaival. Ám az asszony valóban az ellenkező irányban lakik. És bizonyára azért hallgatta el eddig, hogy Barta novellájának nevetés legyen a vége. Cinkosa lett a vonatnak.

A „Viszontlátásra” pedig: meghívás, és nincs kétség, Balog eleget is tesz ennek, talán már a holnapi vonattal...

A színpadon a vonat nem hozott „csattanót”; a virágfakadás lelki öröme átvezette hőseinket a *második felvonásba*.

Ez már Zsuzsinál játszódik a vincerházban.

Az asszonyban az úton megcsillapodott a lobbanás: úgy találta, jobb ha még idejében elválnak útjaik, ha Balog visszafordul, s megy a maga sorsa szerint. Mert mi is történt e pár

⁴ Az elbeszélésből a *Magyar világ* (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953) c. kötetben megjelent szöveg szerint idézek.

órában? Egy szólásban találja meg a választ: „Találkoztunk bánat nélkül, el is válunk öröm nélkül.” Ám mielőtt jutottak volna bármire is ezzel a bölcsességgel, beértek a vincellérházba, ahol pár perc múlva váratlanul kezdetét vette a fél éjszakát kitöltő „vendégjárás”. Alkalmi erre járók, parancsra (el)járó csendőrök, Zsuzsi szülei, akik az esti vonattal jöttek látogatóba... Hamarjában a kamrába tuszkolta Balogot, aki a folyamatos vendégjárás következtében ott rekedt.

És ezzel meg is teremtődött a „helyzet”, valójában a helyzetek láncolata; hibák egymásutánjával, amelyek a színpadon „komikus hibákká” formálódtak.

Három a hibák forrása.

Az egyik a boldog szülők, akik valójában a bakter Jóska „követeként” jöttek.

Hajduné: Édes lányom! (...) azért gyűttem, hogy a Jóskát neked komendáljam.

Zsuzsi: A Jóska! A Jóska! Vennék engem a Jóskánál ezerszer különbekek – de ha egyik sem állami!

Hajduné: Éppen az, hogy a Jóska állami!

Zsuzsi: A Szekeres Józsi állami?

Hajduné: Benn van a Jóska a vasútná.

Zsuzsi: A vasútná? – Miattam lehet.

A hibák másik fészke a kamra a nyugós és egyre türelmetlenebb Baloggal. A két pólus között a komikus hibák ütközési pontja Zsuzsi. Mutatóványként álljon itt egy „fogócska”, egy mulatságos „macskajáték” ebből a harmas attrakcióból.

Balogé az első „szó”: zörög a kamra ajtaján.

Zsuzsi: A macskámat zártam be oda, az szaladt az ajtónak.

Hajduné: Sok egered van?

Zsuzsi: Nem bírok velük (...).

Hajduné: Hány macskád van teneked most?

Zsuzsi: Csak egy.

Hajduné: Még az a nagy szürke macskád van meg?

Zsuzsi: Az van meg.

Hajduné: Na mert avval találkoztunk az udvaron.

(Az öreg Hajdu átlátja a helyzetet, és leánya oldalára áll.)

Hajdu: Nem is szürke vót az a macska, amit láttunk, hanem olyan, mint a rozsda.

Hajduné: Szürke vót az!

Hajdu: Rozsdavörös vót az (...).

(Balog eltüsszentette magát a kamrában.)

Hajduné: Tüsszög a macskád.

Zsuzsi: Beleesett tegnap egy kád hideg vízbe. (...)

Az egymásra torlódó komikus helyzetek többsége elsősorú komikumot eredményez ugyan, de ennyi belőlük egymás után – sok; és azzal a veszéllyel jár, hogy a vígjátékot valamiféle súlytalan bohózat felé tereli. Ez pedig nem tesz jót Zsuzsi és Balog lezáratlan, ám véglegesen be nem fejezett kapcsolatának, kiváltképp a kapcsolat érzelmi részének. A komikum építményét is érheti szó; ugyanaz a hibatípus ismétlődik: egyre gyanúsabb jelek a kamrából, Hajduné „keresztkérdései”, Zsuzsi magyarázkodása – egyre szorosabb egérútban. Mindezek egy idő után megszokottá válnak, a rájuk épülő pillanat komikum pedig egyre „laposabb”.

Amikor az öregek éjszakai nyugalomra behúzódtak a belső szobába, Zsuzsi Balogot a picébe menekítette abban a hiszemben, hogy hamarosan utánamegy. Nem mehetett: új „vendég” kopogott be, Szekeres Jóska. A bakter. Vele nemcsak az újabb bonyodalom érkezett a házba, megérkezett a „vasutasnyelv” és annak ko-

mikuma. A hivatalos (vasúti) nyelvnek az a különös alkalmazása, amelyben egyszerre két komikus hiba munkál. Az egyik a vasutasok szakmai nyelvének nem rendeltetés szerint való használata, a másik a szó, a beszéd áradása a végtelenségig. Mindezzel pedig megjelenik a „képtelenség komikumuma”: nevetéstani alapja a józan ész rugalmatlansága, ami abban áll, hogy a dolgokat és a körülményeket egy bennünk lévő képzet szerint akarjuk alakítani, és nem a képzeteket igazítjuk a változó (a folyton változó) körülményekhez.⁵

Szekeres Jóska „MÁV-nyelvjárásban” előadott monológja (késői órán, Zsuzsi és szülei előtt, nekik szánva) az első szótól az utolsóig képtelenség szerint formált „nyelvi alkotás”. Képtelensége felülmúlja a szépirodalom legnagyobb „képteleneit”: Kosztolányi Cifra Gézáját, Csehov Versinyinjét vagy Krleza Jugovics századosát például. Az pedig még jócskán fel is erősíti a képtelenség komikumát, hogy ami ezen a vasutas szolgálati nyelven „a hivatalos zónaidő szerint” este 10 óra 25 perckor a vincellérházban előadatik, az – leánykérés!

Józsi: (...) Tíz óra tíz perc volt a tehervonat érkezési ideje, tizenöt perc az állomástól idáig, az tíz óra huszonöt perc, tessék itt a vasúti óra (...) tíz óra huszonöt jelenleg a hivatalos európai zónaidő. Gondoltam egyet, gondoltam kettőt, csak kaptam magam, fölültem a teherre, iderobogtam. (...) Fölugrottam hát az 1218-asra, mondom, annak éppen itt van találkozása a 2620-assal, majd vissza! Egy vasúti ezt teheti. (...) Most tíz óra harminc, az európai zónaidő szerint, sietnem kell, sajna. Mondom,

ha ég a lámpa, akkor talán azonnal megtudod, lesz-e boldog Józsi, ha nem ég a lámpa, nem tudod, akkor a 2620-assal anélkül vissza. Egy vasúti ember az teheti, mer az állam fizeti. (...) Az én hivatalom éppen a víz mellett van, kacsát, ludat, amennyit teszszik. Ha én – teszem – lábam találok törni, a végkielégítés vagy a nyugdíj akkor is kijár. Így van ez, a vasúti teheti, mer az állam fizeti. (...) Az én vetésemet jég el nem veri, szőlőmet filoxéra ki nem eszi, az én házam le nem ég! *(Nézi a roppant órát, úgy beszél)* (...) Nézzen meg engem, Zsuzsika! *(Nézegeti magát, megfordul.)* Én állami előírás szerint vagyok felszerelve. *(Megint megfordul. Megnézi az óráját.)* Bocsanat! Még egy perc, tíz másodperc, aztán rajta, Jóska, futás a vasútig. Hát mi a véleménye, Zsuzsika, ha szabad kérdezni: elgyühetek vasárnap bővebb megbeszélés céljából? *(Egészen távoli vonatfütty.)* Ugyi Jóska! Megkéröm, üzenje meg az édesanyjával! *(Már a nyitott ajtóban.)* Pá! Pá! Zsuzsika! *(Hallani távolodó futását.)*

Ezután már csak annyi történt, hogy újra erre tévedtek a csendőrök, és – íme a csendőr-logika rugalmatlansága és a cselekvés automatizmusa – megint „elfogták” a borospince előtt várakozó Balogot. Ez a képtelenség azonban megosztja a nézőket: konkurenciába lép bennük a csendőrök komikus képtelensége (ami mindig nevetet) a kőfejtő iránti együttérzéssel; az érzelem, az érzelmi azonosulás pedig visszafogja a nevetést, akár ki is olthatja. Valójában ettől több ez a jelenet szimpla komikumnál. Ez a jelenet a néző próbája is: szinte az egész felvonásban neveltünk a kamrában rekedt kőfejtő kárára, ami a vígjátéki helyzetek sodrásában rendjén való volt, most azonban zavarba

⁵ H. Bergson, *A nevetés*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 149.

jövünk. Főleg akkor, amikor bizonyossá válik, hogy Zsuzsi sem menti meg Balog Ferit, pedig ugyanúgy megmenthetné, ahogy az első felvonásban. De őt is megviselte a strapás éjszaka, és már nem volt ereje kiállni a férfi mellett. Csak amikor már bilincsbe verve elvezették, tört ki belőle fájdalmasan: „Mit tettem vele! Jaj mit tettem szégyennyel!”

A harmadik felvonás pár nappal a szőlőhegyi éjszaka után játszódik „a falusi munkás legényszobájában”. Két esemény köré szerveződik a színpadi játék.

Az egyik az, hogy elkapták a sikódi rablótámadás elkövetőjét, Balog szabad lett. A világ előtt megalázott ember („falun, városban is hajtottak szurony előtt, mint valami bitangot”) fájdalmas döntést hozott: nem akar „zsandárországban” élni, „a vízben túlra” készül. Csak addig marad, amíg „eladózik”.

Búcsúzkodása első ránézésre népszínmű-gyanús. Ráadásul az egyik legismertebb népszínműből rémlik ide a falujától búcsúzó „falurossza”, Göndör Sándor, aki egyebek között azt dalolta távozóban (és azzal rikatta meg a nézőteret), hogy „Megátkozott engem az édesanyám, / Hogy ne legyen se országom, se hazám (...).” Balog dala is szívekre hat: „Alig-alig emlékezöm / Édösanyám nevére (...).” Cigányprímás is kerül a nótához:

Balog: dalolni kezd.

Prímás: azonnal kíséri.

Balog (*Előbb szöveg nélkül dalol, aztán folytatja*):

Hapták Vica ablakát megzörgettem,

Szólok neki: magához beeressen.

De a Vica éppen másról álmodik,

Azt mondja, hogy eltart álma hajnalig.

(Ami igaz, igaz: Göndör Sándor dalai szebbek!)

Könnyező leányka sem hiányzik a jelenetből: a szomszéd Örzsi, akit éppúgy elszomorít Balog elhatározása („Úgy elmögyök, mintha soha itt se lettem volna, mintha nem is itt születtem, itt neveköttem vóna”), mint Feledi Boriskát Göndör Sándoré.

Valóban kísért *A falu rossza*?

Barta Lajos játékos kedve kísért.

A drámaíró szándékosan hozza komikus helyzetbe (mégpedig groteszk viszonyba!) a falu világában formálódó új tartalmakat a régi viselkedés- és szófordulatokkal. Mert Balog Feri világgá menetelésében már „újmódi” okok játszanak szerepet: őt nem egy gőgös nagygazda meg egy rátarti leány alázta meg; őt az kergeti világgá, hogy „zsandárország ez”. Búcsúzkodni azonban még a régi recept szerint búcsúzkodik, úgyszólván Göndör Sándor szavaival és gesztusaival.

Az „eladózás”: komédia; kismemberek komédiázása az isten háta mögött, ám nem légtüres térben, mint Göndöréké, hanem „1913 nyarán a Dunántúlon”. Ez az eladózás azt jelenti, hogy pénzzé akarja tenni mindent, mert sok pénz kell az útra: előbb ingóságait (fúróvasát, kőfejtő szerzőségeit, felső rokkját, mosóteknőjét, edényeit...), végül majd a házra is sor kerül. Barátoknak, szomszédoknak, jó embereinek. Munkatársának a kőbányából így magyarázza szándékát:

Putyi: Eladózol? (...) El tucc szakanni innen?

Balog: El.

Putyi: Hová tucc szakanni innen?

Balog: Más országba.

Putyi: A vízben túlra?

Balog: Oda! A gyárba.

A felvonás második részében bekapogó Zsuzsinak szinte szóra, mint valami bemagolt szöveget, ugyanezt

mondja, bár akkor már maga is tudja, képtelenséget ismételve.

Zsuzsi: Megmondaná, hová megy?

Balog: Megmondhatom, a vízen túlra.

Zsuzsi: A gyárba?

Balog: A gyárba.

Barta kisprózája eligazít a „vízen túlra” kérdésben is; Baranya déli részéről a Dráva vizén túlra nézett a határszéli nép, és az új szlavóniai gyárak valamelyikében reménykedett. A *Dákos* című novellát⁶ egy évtizeddel a *Zsuzsi* előtt írta; a „barlanglakó” *Dákos* is oda menekül sorsa elől.

„Egy napon, hajnalban (...) azt mondja a feleségének *Dákos*:

– Összeszedelőködünk, oszt este, sötéttel elmegyünk innen.

– Hová akarnál menni?

– Átmegyünk a vízen, be Szlavóniába.

– A gyárba?

– A gyárba.”

A *Julis férjhez megy*⁷ története szerint *Julis* „Szlavóniába ment be”, hogy sok esztendeje eltűnt édesanyja nyomára találjon. Miholjácnaál kelt át a Dráván, ahol ezt a tanácsot kapta: „Legjobb, ha elmész *Belistyére*. Ott négyféle gyár is van egybe: deszkagyár, hordógyár, bútorgyár, csersavgyár. Van ott mindig pár ezer ember, mindenféle népből, magyarok, németek, rácok, sokácok, krajnaiak, olaszok..”

Belistye járhatott a megszégyenített *Balog* fejében is...

Az „eladózás”. *Balog* eladózási komédiája a következő „dramaturgiára” jár: a kőfejtő mond egy (többnyire magas) árat, mert neki most „pénz kell, mégpedig sok pénz”, azután ad-

dig enged belőle, amíg mindent aján-dékba ad: *Putyinak* a kőfejtő szer-számot, *Szülikének* a mosóteknőjét, *Örzsikének* az edényeit, a *Cigányprí-másnak* „a még igen jó felső rokkját”. Amikor már sokadjára halljuk, neki a vízen túlra sok pénzre van szüksége, előre nevetünk, mert tudjuk az alkudozás végeredményét. Ez az „eladózás” a komikum mibenlétét illetően rokon a „vasutasnyelv” természetével. Itt azonban nemcsak verbálisan jelenik meg a képtelenség, hanem a „játszásiból” működtetett cselekvési automatizmusokban is. A *Prímással* folytatott alkudozás az abszurdig feszített képtelenség, amelyben „partner” a cigányészjárás abszurditása is:

Prímás: (...) Aztán mit kérsz azér a kabátocskáért?

Balog: Nem kabátocska, jóraivaló felső rokk az.

Prímás: Szóval mire tartod?

Balog: Az a kabát... legalább húsz koronát megér.

Prímás: Annyi pénzem nincs.

Balog: Hát mennyi van?

Prímás: Három korona.

Balog: Az nagyon kevés.

Prímás: Mondjuk van négy koronám.

Balog (*Gondol egyet*): Ide hallgass! Odaadom én neked azt a kabátot ingyér. Majd kérdezik az emberek: micsoda jó rokkod van? Mondd nekik, a *Balog Feritől* kaptam, amiért muzsikáltam neki, mielőtt világgá ment.

Prímás: Még az unokám is emlékszik majd rá.

A felvonás másik eseményét, egyúttal legszebb perceit *Zsuzsi* hozza, amikor váratlanul(?) bekopog.

„Szabad nekem begyünni?”

Nem fogadta valami szíves szó.

„Ha kedve van hozzá?”

Itt akár el is akadhatott volna a beszélgetés, *Zsuzsi* lendítette tovább.

⁶ A novellából a *Magyar világ* című kötet szövege szerint idézek.

⁷ Uo.

„Benn vótam Sikódon, megkérdeztem a csendőrségen: mikor eresztik ki.”

Erre sem enyhült Balog, talán még némi irónia is bujkált reagálásában.

„Hát ez igazán szép vót magátul”.

Zsuzsi látta, hogy nemigen tud mit kezdeni a világgal, s benne a vele is dacos-durcás viszonyba bonyolódott emberrel, rövidre fogva kimondta hát, miért jött.

„Nagyot vétöttem maga ellen, amikor az ajtónk előtt ott állt a két csendőr között, én meg nem átalottam magát megtagadni. Rosszabb vótam magához a zsandárnál!”

Ezek a szavak már megérintették Balog Ferit: nem is volt könnyű megszólalni, férfihoz méltó és szívből szóló szavakat találni. Zavarában előbb rossz választ adott: „Most már mindegy, a jó is, a rossz is!” Utána még rosszabbat: „Már meg is kezdtem az eladózást. Mosóteknőmet, tányérféléimet (...)”

Pedig a helyzet minden eddiginél komolyabb volt.

Mert két egymáshoz való ember állt újra egymással szemközt. Egyik sem szeplő nélküli, ám mindkettő külön, mint akik körülöttük élnek. Zsuzsi őszinte szavaival a komédiázás átfordult valami felvillanó meg ellibbenő „víg-szomorkás” humorba. A vezeklő asszonyt és a jó szóra váró férfit újra meglepték az érzelmek: a pár nappal korábbiak ott a tavasz esti vonatvárás-kor, amelyeket előbb egy proverbium bölcsessége, aztán a vincellérház esti zűrzavara szorított vissza, ám nem oltott ki. De hogy ne egyszerűsödjék népszínmű vagy operett kópiájára két nagyszerű falusi ember története (és a színmű vége), Barta Lajos késleltető szituációkat iktatott a játékba: olyan helyzeteket, amelyek elemei „ellenvilágból”: finom, törekeny érzelmek-

ből és tárgyi dolgokból (mosóteknő, fűróvas...) álltak össze. Ám az egymás sarkát taposó cipekedők, akik az ingyen kapott holmikat hordták vissza, és az ezekből egyre szaporodó dolgok „díszletei” között csupán esetlen (és komikus!) „szereplő” lehetett a kitakarrásra kész érzelem!

A párbeszéd is félszárnyú.

Zsuzsi: No, akkor most megyek! Itt vótam, megnéztem. Azt sem tudom, merjem-e mondani: Isten megáldja.

Balog: Magát is.

Zsuzsi: Azért kezet adhat!

Balog: Miért ne?

Ebben a 'megyek-maradok' téblábolásban mégis ott volt a remény: hátha történik valami? Persze a szakadás veszélye is.

Ám ekkor Zsuzsi (ismét az Asszony!) minden népi szólás bölcsességénél okosabb és emelkedettebb mondata lelkeket mentett:

„Megmondom most már: úgy gyűttem ide, mint töredelmes, de maga nem tudott úgy bánni velem, mint kellene a töredelmessel.”

Most már tudott.

És ebben a lélekmozdító-lélekmentő percben vált Zsuzsi valódi főszereplővé. Most lett egészen bibliai „töredelmes”, aki megváltotta és ölelésben egyesítette két boldogságra méltó ember életét.

Kosztolányi a lehető legtöbbet tette, amikor „szénaparfümre” és „ezerszer drága magyar beszédre” invitálta a közönséget. Schöpflin Aladár nem érezte a baranyai mezők illatát; úgy ír, mintha nem is Barta vígjátékát látta volna. Úgy kezdi, hogy elmondja a darab „meséjét”. Betű szerint idézem, ahogy a Nyugatban találtam:⁸

⁸ Schöpflin Aladár, *Zsuzsi*, Nyugat, 1916. november 1.

„A fiatal özvegy parasztmenyecskének az »állami« ember csak az igazi ember, mégis egy maga kenyérén élő kőtörő legénybe szeret bele. Össze is bújnának hamarosan, de mindenféle akadályok minduntalan szétrebbentik őket, s a menyecske már-már megrendül, s egy államihoz, vasúti bakterhez fordul, akihez anyja is sürgeti. Végre aztán minden megoldódik magától, az akadályok elhárulnak, a két fiatal egymásé lesz.”

Nem ez van Barta darabjában, és nem így!

A következő mondat pedig már – megkockáztatom – elménckedés!

„Mindenki megkapja, ami neki való, csak a néző nem: neki drámára, külső-belső konfliktusokra és győzelemre volna igénye, e helyett csak történetet kap (...).”

E mondat minden szavára elkelne a cáfolat, ám csak a „győzelemre” reagálok:

Győzelem – zsandárországban?

